

## **Роль громадянської самосвідомості у процесі громадянського виховання особистості**

*У статті розкривається сутнісне значення громадянської самосвідомості в контексті громадянського виховання особистості.*

**Ключові слова:** *громадянське виховання, громадянськість, самосвідомість, громадянська самосвідомість, громадянські цінності.*

**Актуальність.** Утвердження актуальної виховної парадигми, що відповідає гуманістичним потребам сьогодення, ідеї громадянського виховання молоді зумовили необхідність формувати у вищій школі компетентного, відповідального, активного і цілеспрямованого фахівця-громадянина.

Глибоко переконливим залишається твердження всесвітньо відомого педагога Василя Олександровича Сухомлинського про те, що громадянське виховання – це складна, цілеспрямована діяльність, яка забезпечує становлення та розвиток свідомості, почуття власної гідності, мужності й патріотизму. На думку педагога, виховати громадянина, – означає виховати справжню людину. Ідеальний громадянин той, хто ставить на перше місце почуття обов'язку й відповідальності, дорожить святинями свого народу як особистими цінностями, прагне до соціальної гармонії [9].

Громадянськість як засіб і, водночас, як результат процесу громадянського виховання активізує державницьку діяльність особистості, реалізує національні інтереси, сприяє гармонійній взаємодії громадянина і суспільства. Домінантними міркуваннями людини є утвердження того, що від власних дій і вчинків залежить як її майбутнє, так і доля країни в цілому. При цьому стрижневим компонентом громадянськості виступає громадянська самосвідомість.

**Метою статті** є обґрунтування громадянської самосвідомості як ключової критеріальної характеристики громадянськості особистості.

Дослідники наукового колективу, очолюваного академіком АПН України О. Сухомлинською, автори сучасної Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності розглядають громадянське виховання як процес формування громадянськості – духовно-моральної цінності, світоглядно-психологічної характеристики людини, що зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни [4, с.2]. Представляючи таке трактування, науковці намагалися об'єднати загальноєвропейське розуміння поняття «громадянськість» – демократизм, толерантність, верховенство закону – з морально-етичними засадами, притаманними нашому народу – національні цінності, патріотизм, соціальна гармонія.

Громадянськість має складну інтегративну форму (вона може реалізуватися і через усвідомлення громадянами цінності своїх прав і обов'язків, як таких, що відбивають інтереси суспільства, і через наявність уже сформованих громадянських відношень особистості). З огляду на зазначене, зарубіжні та вітчизняні дослідники трактують громадянськість з різних позицій: як інтегративне особистісне утворення, сутність якого визначається науково-світоглядними знаннями, ціннісними орієнтаціями, відповідною вчинковою діяльністю (Ю. Завалевський; П. Ігнатенко, М. Козій, О. Князєв, Н. Косарева, Л. Крицька, В. Поплужний, М. Триняк); інтегративна якість особистості, в основі якої лежить свідомість і самосвідомість (А. Гаязов, С. Гончаренко, Г. Голубєва, Є. Ізвестнова, Д. Яковлєва); морально-правова культура людини (Б. Ананьєв, Л. Архангельський, В. Кожокар, І. Кон, Н. Ничкало); ключова соціальна компетенція (І. Зимня, О. Пошетун, М. Михайліченко); життєва позиція індивіда (Л. Божович, С. Іконникова, І. Руссу).

У контексті нашого дослідження особливу цінність мають тлумачення громадянськості саме в науково-педагогічній літературі. В. Сухомлинський свого часу слушно відзначив, що громадянськість – це наявність в особистості громадянських поглядів, переконань, почуттів, поведінки, моральної

світоглядної усталеності, незламності, патріотичної вірності, високої духовності, відданості Батьківщині [11, с. 145].

Досліджуючи громадянськість як цінність російської культури, З. Капустіна дериватами громадянськості визначає ті блага, які містяться в громадянських доброчинностях, загальнозначущих цінностях, ціннісних відношеннях (благочестя, добролюбність, помірність, суспільне благо як щастя кожного громадянина, взаємодопомога, турбота, солідарність, розуміння, згода, дружба, свобода, толерантність, участь в державному управлінні, правосвідомість), вони представляють цінності громадянського суспільства, його «людський капітал». На думку автора, громадянськість утворюється під впливом системи значимих символів – громадянських доброчинностей, які не тільки акумулюють соціокультурний досвід життєдіяльності певної людської спільноти, а й реалізують процес символічної взаємодії між її членами. При цьому, символ-громадянська доброчинність як універсальний засіб культури через чуттєве сприйняття кодує основоположні для громадянської свідомості образи, ідеали й духовні цінності, виконуючи в культурі пізнавальну, адаптивно-регулятивну, ідентифікаційно-інтегративну, інформаційно-комунікативну та соціалізаційну функції [3, с. 12–13].

Змістовним елементам громадянськості як інтегративного особистісного утворення відповідають критерії ефективності функціонування системи громадянського виховання вищого навчального закладу. У педагогічних дослідженнях критерій – це стан особистості, коли вона перетворюється на повноцінний суб'єкт суспільної діяльності і досягнення певного мінімуму розвитку [7].

На основі аналізу науково-педагогічної літератури (І. Бех, М. Боришевський, П. Ігнатенко, О. Киричук, Н. Косарева, Л. Крицька, В. Поплужний, В. Радул, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, К. Чорна, Т. Яблонська та ін.) визначено критерії сформованості громадянськості студентів – громадянська самосвідомість, громадянська відповідальність,

громадянська активність, серед яких громадянську самосвідомість характеризуємо як ключову особистісну якість.

Аналіз науково-педагогічної літератури (А. Бодалєв, І. Бех, І. Кон, А. Леонтьєв, А. Петровський, С. Рубінштейн та ін.) дозволяє трактувати самосвідомість як когнітивне сприйняття та самооцінювання особистості в процесі життєдіяльності через самопізнання, самоконтроль та самовдосконалення. Так, І. Чеснокова зазначає, що самосвідомість є складним процесом опосередкованого пізнання себе, що розгортається в часі і пов'язаний із рухом від одиничних ситуативних образів через інтеграцію подібних численних образів у цілісне утворення – у поняття свого власного «Я» як суб'єкта, відмінного від інших суб'єктів [13, с. 89].

На великій ролі самосвідомості в морально-духовному розвитку особистості наголошував В. Сухомлинський. На думку педагога, самосвідомість як процес включає такі основні складові: саморозуміння, емоційне переживання та оцінювання самого себе, формування яких має бути направлено на творення добра для людей. На всі часи мудрою настановою видатного педагога стало звернення до вихованців: «Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре» [10, с. 146].

Сутність самосвідомості особистості полягає у єдності самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе, саморегуляції поведінки і діяльності.

Відсутність потреби у самопізнанні негативно позначається на особистому й громадському житті людини, призводить до спотворення програми саморозвитку. Тільки об'єктивна самооцінка дозволяє сформулювати власні життєві цінності й визначитися у виборі громадянських цінностей.

Як справедливо зазначає М. Боришевський, самосвідомість органічно взаємопов'язана з усіма сферами життєдіяльності особистості-громадянина,

маючи безпосереднє чи опосередковане відношення до усіх виявів духовності людини. До складу духовності як багатомірної системи входять свідомість й самосвідомість людини, які відображають її найбільш актуальні життєві потреби, інтереси, погляди, ставлення до себе й до навколишньої дійсності. Характерною ознакою таких потреб, інтересів, поглядів, ставлень (які можуть виступати і як певні особистісні характеристики, і як ціннісні орієнтації) є їх органічна єдність з цілями життєдіяльності людини, їх прямий чи опосередкований зв'язок із моральністю [1, с. 30].

Про рівень розвитку громадянської свідомості та самосвідомості можна судити на підставі аналізу того, наскільки оволоділа людина певною системою суспільно значущих цінностей, якою мірою вони насправді визначають її громадянську сутність. Система громадянських цінностей особистості лежить в основі формування громадянської самосвідомості. Загалом громадянську свідомість характеризують певні моральні, соціальні, політичні якості людини, які формуються впродовж усього життя, але найпотужніше таке формування відбувається у молодому, студентському віці. Досліджуючи психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості М. Й. Боришевський, Т. М. Яблонська, В. В. Антоненко розкривають сутність даного поняття, а також визначають критерії сформованості громадянської свідомості особистості. Громадянська свідомість включає в себе усвідомлення особистістю її прав і обов'язків у суспільстві, міру оволодіння суспільною системою цінностей і на цій основі визначення та утворення власної системи ціннісних орієнтацій, цілей, мотивів. Завдяки цьому особистість стає суб'єктом соціалізації, ідентифікує себе з державою [1, с.114].

Серед основних чинників формування громадянської свідомості слід відзначити знання в галузі суспільних наук (наукове вивчення взаємовідносин політики суспільства та людини, формування історичної свідомості, гуманітарного світогляду); знання в галузі базових

функціональних дисциплін (формування наукового світогляду, професійної компетентності).

Ми поділяємо погляди К. Чорної, яка, досліджуючи проблему формування громадянської самосвідомості виокремила такі ключові позиції:

- розуміння основних структур державної влади, її внутрішньої та зовнішньої політики; повагу до Конституції і безперечне дотримання норм закону; активну участь в громадській діяльності; вміння аргументовано та коректно відстоювати свою позицію;

- особисту причетність і відповідальність за збереження і примноження природних багатств рідного краю; боротьбу проти губителів природи; усвідомлення основних екологічних проблем навколишнього середовища;

- планетарне мислення – повагу до цивілізації; розуміння світу як різноманітної, цілісної системи держав, які щоб жити, мусять мирно співіснувати; гуманізацію міжнародних відносин, їх олюднення, витіснення «образу ворога» і висунення головним пріоритетом у світовій політиці загальнолюдських цілей, інтересів і цінностей;

- ознайомлення з історією, культурою, економікою, традиціями, особливостями національного характеру народів нашої держави; повагу до прав і національної незалежності великих і малих народів; усвідомлення того, що всі народи мають право вирішувати свою долю вільним волевиявленням; культуру міжнаціонального спілкування;

- підготовку особистості до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок, дружби між усіма народами, етнічними, національними та релігійними групами;

- культуру поведінки; доброту, увагу, чуйність, милосердя, щедрість, совість, повагу, правдивість, справедливість, гідність, терпимість до людей; повагу та любов до своїх батьків;

- ініціативність, готовність до соціальної творчості, підприємництва, конкурентноздатність, розуміння економічних проблем суспільства;

- соціальну адаптацію, соціальну доброзичливість, навички сучасного соціального життя, готовність іти на компроміси заради соціального миру;
- самопізнання, самоусвідомлення, самовдосконалення, самореалізацію [14, с. 32].

О. Красовська трактує громадянську самосвідомість як складний процес усвідомлення особистістю своєї громадянської сутності, оцінювання себе як патріота незалежної України, що виявляється в соціально значущій діяльності, спрямованій на розвиток Батьківщини [5, с. 9–10].

Свою діяльність людина будує відповідно до нормативів і цінностей. Без усвідомлення людиною змісту цінностей, якими вона керується неможливо визначити цілі її діяльності. Саме цей суб'єктивний аспект вироблення цілей діяльності людей і відображається категорією ціннісної орієнтації.

У соціолого-педагогічному словнику, за редакцією В. Радула, подано два значення поняття «цінність»: 1) властивість суспільного предмета задовольняти визначені потреби соціального суб'єкта (людини, групи людей, суспільства); 2) поняття, за допомогою якого характеризують соціально-історичне значення для суспільства й особистісний зміст для людини визначених явищ дійсності [8, с. 292].

У контексті проблеми громадянського виховання ціннісні уявлення відіграють важливу роль, оскільки саме вони детермінують вчинки та дії особистості, визначаючи тим самим якісну своєрідність життєдіяльності та спосіб життя в цілому. Сучасна вітчизняна психолого-педагогічна наука представляє ряд тлумачень сутності громадянських цінностей. Так, Ю. Завалевський [2] тлумачить громадянські цінності як усвідомлення й відчуття особою власної причетності до своєї держави.

Вітчизняні науковці (В. Антоненко, М. Боришевський, Т. Яблонська, ) обґрунтували й виокремили критерії сформованості громадянської свідомості особистості, в основі яких лежать громадянські цінності:

- обсяг представленості у свідомості громадянських цінностей. Міра здатності усвідомлено піддавати їх категоризації, осмисленню їх сутності і

сенсу у життєдіяльності людини, активне, зацікавлене особисте ставлення до громадянських цінностей;

- міра ідентифікації себе з такими цінностями, усвідомлення себе як суб'єкта, носія громадянських цінностей, прийняття цінностей як суб'єктивно значущих, власних орієнтирів, їх регуляторний вплив на реальну поведінку людини;

- володіння конкретними засобами саморегуляції поведінки згідно зі змістом особисто значущих громадянських цінностей;

- здатність активно відстоювати громадянські цінності в реальних життєвих ситуаціях [1].

Ю. П. Олексін слушно зазначає, що формування громадянськості як складної характеристики особистості, що проявляється в житті як здатність до реалізації людиною сукупності її соціальних, політичних, громадянських прав, ефективної самоактуалізації, супроводжується соціалізацією й інтегруванням особистості в суспільство. Автор, акцентує на тому, що у процесі виховання особистості громадянські цінності суспільства інтеріоризуються в особистісні, а отже, перетворюються на громадянські якості конкретної людини. Зовнішні вияви громадянських ціннісних орієнтацій, які визначають громадянські якості особистості, системно виявляючись у вчинках людини, поступово формують якості її характеру – риси громадянськості особистості. Таким чином, Ю. Олексін обґрунтовано визначає риси громадянськості як певні властивості характеру, що сформувалися у процесі діяльності шляхом інтеріоризації людиною громадянських цінностей суспільства і виявляються у її вчинках і поведінці [6].

Узагальнюючи наукові дослідження вітчизняних педагогів – Г. Ващенко, О. Вишневського, Ю. Завалевського, П. Ігнатенка, В. Поплужного, Н. Косаревої, Р. Скульського, Л. Крицької, О. Сухомлинської, ми визначили основні, на нашу думку, громадянські цінності:



– пріоритет соціальної гармонії над класовою, відстоювання соціальної і міжетнічної справедливості, суверенітет особи, рівність можливостей, повага до виборів як до головного механізму демократії, повага до демократично обраної влади, перевага ідеї громадянськості над ідеєю влади;

– культура соціальних і політичних стосунків, повага до власності своєї і державної, рівність громадян перед законом, пошана до закону, самовідповідальність, пошана до національно-культурних вартостей інших народів, толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать абсолютним і національним цінностям.

– права людини – на життя, власну гідність, безпеку, приватну власність, право на свободу думки, самовираження, волевиявлення, на вибір конфесії, участь у політичному житті, обов'язки, що випливають з прав і свобод інших людей;

– готовність до захисту індивідуальних прав і свобод;

– пошана до національно-культурних вартостей інших народів. Громадянські цінності як базові цінності демократичного суспільства ґрунтуються на визнанні рівності всіх людей і знаходять своє втілення в демократичному суспільстві та в житті громад, що визнають принципи демократії. Дані цінності, як і взагалі цінності, виконують ряд важливих функцій, формуючи не тільки певні ціннісні орієнтації, а і мотив як внутрішню рушійну силу до громадянської діяльності.

Чітка визначена структура ціннісних орієнтацій розвиває наполегливість, відповідальність, активність, цілеспрямованість. Зазначене підтверджує значущість ціннісної складової громадянської самосвідомості.

У ході дослідження ми визначили основні показники громадянської самосвідомості майбутніх фахівців: визнання громадянських цінностей; прагнення до професійного вдосконалення (самовдосконалення); усвідомлення власної причетності до суспільно-політичних перетворень; дотримання законів; вияв міжетнічної та соціальної толерантності.

Таким чином, громадянська спрямованість особистості формується насамперед через рефлексію на свою соціальну поведінку, суб'єктності-усвідомлення самого себе. Усвідомлення культурно-історичного шляху, досягнутого рівня і перспектив розвитку суспільства у свідомості особистості формують не лише ідеал, а й відповідний стиль життя, спосіб мислення. Спрямованість особистості визначають такі рівні життєвої стратегії: усвідомлення себе повноправним членом суспільства; здатність і готовність виступити в ролі активного і свідомого члена суспільства; відданість інтересам суспільства, почуття відповідальності за його стан і готовність виступити у ролі активного перетворювача [1, с. 122].

Узагальнення наукових досліджень дає підстави розглядати громадянську самосвідомість майбутніх фахівців як складний процес усвідомлення особистістю своєї громадянської сутності – усвідомлення своїх прав і обов'язків, оволодіння громадянською системою цінностей і на цій основі визначення та формування власної системи ціннісних орієнтацій, завдяки чому особистість відчуває себе патріотом України, усвідомлює свій органічний зв'язок з державою, спрямовуючи свою діяльність на її розвиток.

Актуальним на сьогодні залишається питання ефективної реалізації практичного компонента громадянського виховання особистості. Формування громадянської самосвідомості особистості відбувається за умови громадянознавчого спрямування всього навчально-виховного процесу вищої школи, про що піде мова в наступних наукових розвідках.

### **Література:**

1. Боришевський М. Й. Розвиток громадянської спрямованості : монографія / Боришевський М. Й., Яблонська Т. М., Антоненко В. В.; за заг. ред. М. Й. Боришевського. — К., 2007. — 186 с.
2. Завалевський Ю. І. Громадянська освіта і громадянське виховання в закладах освіти / Ю. І. Завалевський, Прокопович Ю. А., Сагарда В. В. — Навчально-методичний посібник. — Чернівці : Букрек, 2004. — 48 с.

3. Капустина З. Я. Гражданственность как ценность российской культуры: автореферат доктора культурологии. — М., 2008. — 40 с.

4. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Шлях освіти. — 2000. — №3. — С. 7 — 21.

5. Красовська О. О. Виховання громадянської самосвідомості старшокласників засобами символіки народного мистецтва України : автореферат дис... канд. пед. наук. — К., 1999. — 20 с.

6. Олексін Ю.П. Теоретичні та методичні засади формування громадянськості у старшокласників на уроках історії. // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. — Вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. — № 14. — 2005. — С. 90–99.

7. Радул В. В. Соціальна активність у структурі соціальної зрілості (теоретико-методологічний аспект): [Монографія]. / В. В. Радул. — Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2011. — 256 с.

8. Соціолого-педагогічний словник / За ред. В. В. Радула. (Укладачі: С. У. Гончаренко, В. В. Радул, М. М. Дубінка, В. О. Кравцов та ін.) — К. : ЕксОБ, 2004. — 304 с.

9. Сухомлинський В. О. Народження громадянина // Вибрані тв.: у 5 т. — К. : Рад. шк., 1977. — Т. 3. — С. 283—582.

10. Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа / В. О. Сухомлинський. — К. : Рад. шк., 1977. — Т. 4. — С. 146—149.

11. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину // Вибр. тв.: В 5 т. — К. : Рад. школа, 1977. — Т. 2. — С. 149—416.

12. Чельцов М. В. – Формирование гражданской позиции студенческой молодежи высшего учебного заведения: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. педаг. наук: спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (по областям и уровням образования)» / М. В. Чельцов. — Новосибирск, 1996. — 224 с.

13. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. — М. : Наука, 1977. — 144 с.

14. Чорна К. І. Основні проблеми та напрями виховання молодого громадянина незалежної України // Нові технології виховання: Збірник наукових статей. — К., 1995. — С. 28—32.

*В статье раскрывается сущностное значение гражданского самосознания в контексте гражданского воспитания личности.*

**Ключевые слова:** гражданское воспитание, гражданственность, самосознание, гражданское самосознание, гражданские ценности.

*This article discloses the essential value of civic consciousness in the context of civic education of personality. Generalization of scientific research allows consider civil self-consciousness of a personality as a complex process of awareness of his/her civil essence. The awareness of duties and rights, acquiring the system of civic values were defined as key components of civil self-consciousness. And on this basis the formation of personal system of value orientation and personal implication to social and political changes were defined. Due to this a personality stands him/herself as a patriot of the country and realises personal natural relation with the state, directing his/her activity to the development of the country.*

**Keywords:** civic education, consciousness, public spirit, civic consciousness, civic values.

**Відомості про автора:** кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.